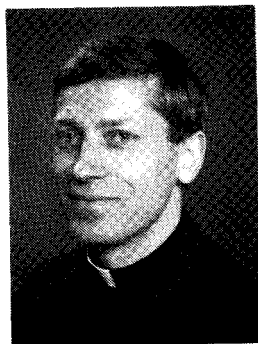

Dr. E.J.J.M. Kimman SJ

Het effect van de Franse Revolutie op de katholieke kerk

De maatschappij kent niet alleen een politieke en economische orde, maar ook een zingevende. Om prudentieel om te gaan met mensenrechten is godsdienstige vorming nodig. Zonder de kerk vervallen de mensenrechten tot ideologie.

De Franse Revolutie herdenken gaat ons gemakkelijk af, omdat ze alle dramatische elementen van een revolutionair proces bevat en daardoor zo tot onze verbeelding spreekt. Iedereen heeft wel een beeld van wat de idealen en de beginselen van de Franse Revolutie geweest zouden kunnen zijn. Zo'n beeld behoeft herziening als nieuwe publikaties de Franse opstand en haar blijvende gevolgen voor Europa anders belichten.

De Staten-Generaal, bijeengeroepen ter bespreking van de uit de hand gelopen overheidsfinanciën en vastbesloten door de Eed in de Kaatsbaan om Frankrijk een Grondwet te geven, kondigden een reeks grondrechten af als grondslag en inleiding van een te schrijven constitutie. Aan de hand hiervan begon de *Constituante* het *Ancien Régime* te hervormen. Een van de hervormingen betrof de democratisering van de katholieke kerk. Een andere behelsde de afschaffing van de gilden, want het gildewezen werd in strijd geacht met de grondrechten. Wat ook met de afschaffing van de gilden verdween was een mo-

reel systeem. Slopen was een ding, maar wat moest er voor in de plaats komen?

In dit artikel vragen wij ons af hoe men tijdens de Franse Revolutie zich de vernieuwing van het zingevende systeem in de samenleving dacht. Een afbakening van mensenrechten schept wellicht wel een voorwaarde voor een morele orde, maar nog geen moraal. De eerste decade van de Franse Revolutie wordt vaak gezien als de vernietiging van het *Ancien Régime*, maar veel werkzaamheden van de wetgever mogen eigenlijk ook beschouwd worden als pogingen om een nieuwe morele orde te scheppen, zoals ook de *Founding Fathers* tijdens de Amerikaanse Revolutie dat hadden willen doen. In dat licht zullen we het conflict tussen de katholieke kerk en de Franse staat bezien en we zullen ons afvragen welke betekenis de verzoening tussen de Franse regering en de paus heeft gehad op de latere functie van de katholieke kerk als draagster van een sociale leer.

De Amerikaanse Onafhankelijkheidsverklaring

In kringen van schrijvers, geleerden en journalisten waren de ideeën en de filosofische grondslagen van de Revolutie al lang tevoren voorbereid. Hier wil slechts gewezen worden op de verwantschap van de Verklaring van de Rechten van de

Mens en van de Burger, aangenomen door de Nationale Vergadering op 26 augustus 1789, en de idealen van de Amerikaanse Revolutie. Want behalve dat de Verklaring van 1789 een neerslag is van een intellectueel debat in Frankrijk, neemt ze ook rechten op, zoals vrijheid, recht op eigendom, recht op zelfbehoud, of gelijkheid die reeds eerder waren opgesomd in de Amerikaanse Onafhankelijkheidsverklaring van 1776 en de Grondwet van 1787.

De accentuering door de Fransen van de soevereiniteit van de natie, vermeld in het derde artikel van de Verklaring, is nieuw vergeleken met de Amerikaanse Verklaring. Weliswaar vangt die aan met de woorden '*When in the course of human events it becomes necessary for one people to dissolve the political bands which have connected them with another ...*', maar in het woord *people* ligt eerder een pluraliteit van individuen dan het zelfbesef van een natie met een eigen taal, cultuur en geschiedenis opgesloten. De aanspraak op onafhankelijkheid, in de Amerikaanse betekenis, komt de Amerikanen als individuele mensen toe, wonend bij elkaar en instemmend met een door hen gekozen regering. In Frankrijk gaat het om de natie, die haar wil kenbaar maakt en haar soevereiniteit geëerbiedigd wenst te zien.

De morele en economische aspecten van de Amerikaanse Revolutie verhouden zich op een veel individuelere wijze tot de constitutionele rechtsorde dan de Franse, waar deze aspecten institutioneel vastgelegd werden. De sfeer van moraal en zingeving in de Verenigde Staten was weliswaar een taak voor kerk en onderwijs, maar het eerste Amendement op de Grondwet, in 1791, maakte duidelijk dat de afbakening van die sfeer vooral geformuleerd werd door een verbod om een staatskerk te vestigen en door de waarborg voor een ieder een godsdienst naar keuze aan te hangen.¹ In overeenstemming met John Locke, was het Ameri-

kaanse Congres van mening, dat een heiden, een atheïst, een jood, een christen of een islamiet gelijkelijk aanspraak konden maken op de burgerrechten, vastgelegd in de rechtsorde, op grond van hun mens zijn. Een natuurrechtelijke redenering dus.

Daarentegen bakende de Franse Revolutie de morele sfeer niet af vanuit een beschermen van individuele gewetensvrijheid maar vanuit een reconstrueren van de morele instituties. Eerst werd gepoogd de kerk bij de wet te hervormen. Zo werd, bijvoorbeeld, in 1790 het afleggen van kerkelijke geloften in strijd met de religieuze vrijheid geacht en dus verboden. In datzelfde jaar werd door de *Constituante* de Wet op de burgerlijke positie van de clerus vastgesteld, die de bisschopskeuze legde in de handen van de burgers met stemrecht, de oude bisdommen ophef en 83 nieuwe creëerde alsmede oude parochiegrenzen wijzigde, duizenden nieuwe parochies oprichtte en een verkiezingsprocedure voor pastoors bepaalde. Aldus werden de beginselen van de Franse Revolutie ten aanzien van vrijheid en gelijkheid toegepast op de katholieke kerk met het doel deze kerk een hernieuwde functie te geven in de post-revolutionaire Franse samenleving.²

De Franse Revolutie heeft de idealen, verwoord in de Verklaring, niet waar kunnen maken in een kort bestek. Achteraf verbaast dat niet. Waar komt het langdurige verzet van met name de katholieke kerk tegen deze idealen vandaan? Waar was dat verzet tegen gericht?

De staatskerk

In de achttiende eeuw was er eigenlijk slechts sprake van staatskerken in Europa. Er waren katholieke, lutheraanse, anglicaanse en calvinistische varianten.

1. Chr. Mooney, 'Godsdienstvrijheid en de Amerikaanse Revolutie,' in *Concilium* 25 (1989) nr. 1, 9-14.
2. B. Plongeron, 'Het uitoefenen van de democratie in de Constitutionele Kerk van Frankrijk,' in *Concilium* 8 (1972) nr. 7, 130-138.

Een van de problemen waarmee de Verenigde Staten niet geconfronteerd werden, omdat in de verschillende koloniën allerlei dissenters zich reeds gevestigd hadden. Maar in Frankrijk was de katholieke kerk als staatskerk in zekere zin afhankelijker van de Franse koning dan van Rome. De afkondiging van de mensenrechten in 1789 verontrustte Rome niet. De onteigening van kerkelijk bezit riep verontwaardiging op. De afschaffing van de religieuze geloften en de voorgenomen opheffing van de contemplatieve kloosters waren aanleiding om te protesteren.

De afkondiging van de mensenrechten in 1789 verontrustte Rome niet.

Maar door de afkondiging in 1790 van de Wet op de burgerlijke positie van de clericus, die de bisschopskeuze ontnam aan de kroon en de jurisdictie van de paus over de Franse kerk ophief, raakte Rome in hevige conflict met de regering in Parijs. Toen enige maanden later, november 1790, de geestelijkheid gedwongen werd tot een eed op de *Constitution Civile du Clergé*, legde binnen twee maanden ongeveer de helft van de lagere geestelijkheid de gevraagde eed af, terwijl slechts zeven van de 159 bisschoppen er in toestemden.

De *Constituante* verergerde het conflict met Rome door annexatie van de kerkelijke enclave te Avignon. Toen in de korte tijd van vier maanden 76 bisschoppen werden gekozen en gewijd, sprak Rome

van een schisma. Om dat schisma had de koning niet langer het vertrouwen in de *Constituante*. Enige tijd later ondertekende hij toch de nieuwe Grondwet, maar de nieuwe Wetgevende Vergadering raakte in 1792 opnieuw in conflict met hem. De koning sprak een veto uit over een maatregel de priesters te verbannen en hij werd kort daarop afgezet. Ondertussen weken priesters die geen eed wensden af te leggen, uit naar het buitenland. Tijdens het begin van de Eerste Republiek, 1793-1795, ontstond er een antikerkelijke beweging, vervolgens een proces van dechristianisering van het land met een volstrekt kunstmatige en seculiere kalender en ten slotte het verbieden van de christelijke eredienst als zijnde contra-revolutionair.

Als er gezocht wordt naar een beeld van het effect van de Franse Revolutie op de kerk, dan wordt er gauw gedacht aan een afbeelding van de Notre Dame of een andere eerbiedwaardige kathedraal als plaats voor de eredienst van de Rede. Die periode, tevens de tijd van de Terreur, 1793-1794, heeft nu eenmaal sterk ons beeld van de verhouding godsdienst-openbare orde bepaald. Toch is die periode niet representatief voor wat de Franse Revolutie betekend heeft voor de kerken, in het bijzonder de katholieke kerk, want korte tijd na de val van Robespierre worden kerkgebouwen heropend, wordt een post-*Thermidor* kerk voorbereid en een nationaal concilie in 1797 bijeengeroepen.³

Napoleon: Eerste Consul

Na de staatsgreep van Napoleon, in 1799, werd het consulaat de bestuursvorm van de Republiek. De ideeën van de Revolutie werden geconsolideerd door wetgeving en door normalisering van de buitenlandse betrekkingen. Na de verkiezing

3. R. Aubert, 'Die katholische Kirche und die Revolution,' in H. Jedin (ed.), *Handbuch der Kirchengeschichte*, Bd VI/1, (Freiburg, Herder, 1971) 3-99.

Koning Lodewijk XVI, koning via 'droit divin'. (foto Maison Descartes)

van paus Pius VII waren de consuls erop uit om een concordaat met Rome tot stand te brengen. Kardinaal Consalvi voerde maandenlange onderhandelingen te Rome, maar er werd weinig resultaat geboekt omdat de standpunten ver uit elkaar lagen. De Eerste Consul verzocht de kardinaal-staatssecretaris naar Parijs te komen. Daar moest hij binnen drie weken beslissingen nemen over uiteenlopende zaken als onteigende kerkelijke goederen, opheffen bisdommen, bisschoppen met of zonder eed aan de *Constitution Civile* en de verwijdering van volgens Napoleon ongeschikte bisschoppen. Op dit laatste punt werd door Napoleon iets geeïst wat tegen de Gallicaanse trend naar een onafhankelijke Franse kerk inging.

Tot nu toe hadden de pausen zich wel bezig gehouden met de bevestiging van door de vorsten voorgestelde of benoemde bisschoppen, maar niet met het afzetten van functionerende bisschoppen. Napoleon hield voet bij stuk en de clause hieromtrent in het nieuwe concordaat tussen de Republiek en de Heilige Stoel werd als beginsel in andere concordaten ook opgenomen en bevorderde daardoor het gezag van Rome over de plaatselijke bisschoppen. Consalvi slaagde er niet in de katholieke kerk als staatskerk erkend te krijgen, wel bewerkte hij het principiële compromis van de vrije en publieke uitoefening van de godsdienst – katholiek, protestants of joods – waarbij de rol van de politie beperkt werd tot gevallen waar de openbare orde verstoord werd. Napoleon zelf zou dit concordaat van 15 juli 1801 niet altijd opvolgen. Het zou aangevuld worden met de Organieke Artikelen in 1802, uitgevaardigd om de greep van de regering over de godsdiensten te versterken, en na 1815 zouden er zelfs belangrijke bepalingen geschrapt worden, maar de eenmaal uitgewerkte principes voor de verhouding van Kerk en Staat werden een model voor concordataire overeenkomsten in de ne-

gentiende en twintigste eeuw. In plaats van de middeleeuwse kerk met allerlei patronaatsrechten, met horizontale verbanden zoals kapittels en met diffuse bevoegdheden kwam er een gezagsstructuur die iets weg had van een typisch Napoleontische organisatie: piramidaal, zonder privileges, en overheidsfinanciering. Dus bisschoppen door de regering benoemd, maar door de paus bevestigd, pastoors door de bisschop benoemd, tractementen uitgekeerd door de staat.⁴

Waarom gaf Napoleon, als Eerste Consul, de religies zo'n duidelijke plaats in de Republiek? Kwam dit voort uit een inzicht dat de ideeën van de Revolutie en de Verklaring van de Rechten van de Mens en van de Burger niet in staat waren geweest een nieuwe morele orde voor de Franse samenleving te realiseren? De kerk, verguisd in 1792-1793 en vervolgd in 1793-1794, werd teruggehaald in 1801. Gescheiden van de politieke orde, zonder enig vermogen of macht van betekenis, kreeg zij als taak toebedeeld de morele orde voor te leven en bij de gelovigen op te roepen. De publieke orde werd bewaakt door politie en rechtbank, de morele orde was een zaak van de burgers onderling, waarbij de kerk van nut kon zijn. Om die reden was subsidiëring op haar plaats, vond Napoleon. Dat deze opvatting in zich ook weer een risico inhield, viel toen buiten het gezichtspunt. De jurist Jean Portalis, een van de grondleggers van het Burgerlijk Wetboek en minister van eredienst tussen 1804 en 1807, merkte op dat door de godsdiensten gewetensvorming plaatsvond en aldus alle levensgebieden binnendrong, dat de religieuze moraal en de geloofswaarheden, die het geweten bekrachtigen en ondersteunen, aldus tot de publieke consensus gingen behoren, zodat ten slotte heel de samenleving zich zou bevinden in de

4. J.M. Robinson, *Cardinal Consalvi, 1757-1824*. (London: The Bodley Head, 1987).

almacht van een en dezelfde schepper van de natuur. Deze gedachtengang was niet vreemd aan de *Constitution Civile du Clergé*, die op haar beurt een toepassing van de mensenrechten was.

Het concordaat van 1801 moet niet gezien worden als een stap terug. Voor het concordaat geldt wat voor zovele reorganisaties uit het Napoleontische tijdperk opgaat, dat namelijk het effect pas op de lange termijn doordrong. De afschaffing van de talloze beroepsbepalingen, economische instituties en ordeningen, te zamen gemakshalve *Ancien Régime* genoemd, schiep een leegte, en – na enige tijd – een verlangen naar invulling door nieuwe adequate voorzieningen. Na de stormachtige eerste decade van de Franse Revolutie waarin van alles werd afgeschaft, heeft Napoleon zich bezig gehouden met het scheppen van nieuwe ordeningen. Zo heeft het invoeren van landelijke fiscale regelingen aan de centrale overheid een invloed gegeven waarvan de mogelijkheden eerst later in de negentiende eeuw onderkend werden.

Kort samengevat, aan het begin van de Franse Revolutie werd de hoop geuit dat de kerk op een constructieve wijze mee zou werken, doch deze hoop stortte in 1791 in. Een nieuwe zingevende institutie, de eredienst van de Rede, werd ingesteld maar deze kon niet voorkomen dat de feitelijke moraal in de eerste decade van de Franse Revolutie nauwelijks door de mensenrechten beïnvloed werd, dat Napoleon de godsdiensten, in het bijzonder de katholieke kerk, herstelde en belaste met het voeden van de morele orde. In zekere zin zijn de desiderata uit 1789 langzamerhand gerealiseerd en de grondslagen voor de economische en politieke orde van elke Westerse samenleving geworden. De vraag is: hoe relevant is deze reorganisatie van Napoleon voor het probleem van onze maatschappelijke orde?

Franse en Industriële Revolutie

Dat de Franse Revolutie nog relevant zou

kunnen zijn voor andere Westeuropese landen heeft te maken met het proces van industrialisatie dat ook wel de Industriële Revolutie genoemd wordt. Historisch gezien heeft slechts Engeland de Industriële Revolutie in al haar fasen doorlopen. Indien de term wordt opgevat als een proces van industrialisatie, de overgang van een samenleving met een verouderde gildestructuur, waar kerk, overheid en economie elkaar beïnvloedden, naar een moderne, industriële markteconomie, dan doorliepen alle Westeuropese landen dit proces. Te beginnen met Frankrijk, dat hieraan begon na 1815. De Franse Revolutie voltrok zich tijdens een generatie, gecentreerd rond Parijs, met snelle decorwisselingen, weinig hoofdrolspelers en een verrassend einde, wanneer we althans de val van Napoleon als zodanig willen beschouwen. Kenmerkend voor de Industriële Revolutie is daarentegen dat zij meer tijd nam, ondernemers in plaats van politici of filosofen als hoofdrolspelers kende, en volgens een herhaalbaar patroon van mechanisatie, vervoerseconomie en schaalvergroting plaatsvond. Industrialisatie kent geen dramatisch eindpunt, ook al omdat het proces nog lang niet afgesloten is voor wat betreft de agrarische en dienstverlenende sector. Pre-industriële samenlevingen worden gezien als traditioneel, overzichtelijk, persoonlijk, met een religieuze zingeving, terwijl industriële maatschappijen worden gezien als ontraditioneel, onsamenhangend, zakelijk, zonder gemeenschappelijk religieuze zingeving. De institutionele opruiming van de Franse Revolutie heeft een proces van industrialisatie mogelijk gemaakt, dat verschilt van het Engelse of het Duitse maar lijkt op het onze.

Aan het begin van de Revolutie, in 1789, was Frankrijk geenszins een achterlijk land. Integendeel, het was, na Rusland, het belangrijkste en grootste land van Europa, met 26 miljoen inwoners. Vergeleken met een onaangepaste, eenzijdige economie, zoals Nederland na de

Vierde Engelse Zeeoorlog, had de economie van Frankrijk een breder draagvlak, doordat technische uitvindingen werden toegepast in de nijverheid en grootschalige staatsbedrijven bijdroegen tot een welvaart die ongelijk verdeeld was. De economische groei was in het laatste kwart van de achttiende eeuw opgehouden: misoogsten, gebrek aan primaire voorzieningen, nieuwe vormen van belasting om het overheidstekort te verkleinen. Maar het grootste probleem was de verouderde sociale structuur. Zoals ook gold voor andere levensterreinen, waren in Frankrijk in de achttiende eeuw forse debatten gaande over de problematische maatschappijstructuur die als contraproductief gezien werd: de gilden met hun beperkende bepalingen, een toonaangevende maar economisch onproductieve adellijke elite, de prijsreguleringen, het mercantilistisch stelsel om importen te belemmeren, de staatsmonopolies.

Als wij ons afvragen wat de betekenis van de Franse Revolutie voor die andere, de Industriële Revolutie, is geweest, dan moet gewezen worden op de institutionele veranderingen. Het is de scheiding van een op de beginselen van gelijkheid en zekerheid gebaseerde liberale rechtsorde en een op de beginselen van vrijheid en eigendom gebaseerde economische orde, zodat vrij ondernemerschap, vrij marktgedrag, vrije export en vrije overdracht van economische titels mogelijk wordt. Hiermee wil niet beweerd worden, dat die scheiding ook doorgevoerd werd in het betrekkelijk korte tijdsbestek van een generatie, maar wel dat de principes constitutioneel werden vastgelegd en opgenomen werden in de Napoleontische wetboeken die in Frankrijk en elders, zoals in ons land, in de negentiende eeuw van kracht bleven. Latere economische ontwikkelingen werden daardoor vergemakkelijkt.

Als er in het midden van de negentiende eeuw geen Sociale Kwestie ge-

weest zou zijn, dan zou een gescheiden ontwikkeling van politiek en economie, zoals in de Verenigde Staten, in Frankrijk en andere Westeuropese landen wel mogelijk zijn geweest. Door de Sociale Kwestie laat de geschiedenis van na 1870 een voortdurend groter wordende invloed van de overheid op het bedrijfsleven zien en een, minder spectaculaire maar niet minder belangrijke, afhankelijkheid van de particuliere sector tot de publieke sector.

Economie en politiek zijn niet de enige dimensies van een maatschappij-ordening. Als derde moet genoemd worden de zingevende of religieuze dimensie: naast de politieke en economische orde ook wel genoemd de morele orde. De beginjaren van de Franse Revolutie zijn daarom zo interessant, omdat veel aandacht gegeven werd aan de herstructurering van die zingevende of religieuze dimensie. Eerst probeerde men dat door het toepassen van de grondrechten op de kerkorde van de katholieke kerk, vervolgens door de instelling van een nieuwe eredienst van de rede, ten slotte door de Napoleontische reorganisatie, welke principes werden vastgelegd in het concordaat van 1801.

De principes van vrijheid en gelijkheid alsmede de rechten van de mens en van de burger werden in 1789 geformuleerd als grondslag voor een nieuwe ordening van de samenleving. Deze mensenrechten werden gedurende de negentiende en twintigste eeuw niet beter geformuleerd totdat in 1948 de Verenigde Naties de Universele Verklaring afkondigden. Het programma van 1789 was ambitieus. Van de afbraak van het *Ancien Régime* heeft de Industriële Revolutie geprofiteerd, maar met de mensenrechten heeft ze bar weinig gedaan. Zo werd bijvoorbeeld het coalitieverbod uit 1791, bedoeld ter afschaffing van de gilden, gedurende de negentiende eeuw voortdurend gebruikt om stakingen onwettig te laten verklaren. Maar in zekere zin stamden de mensenrechten van 1789 ook uit een pre-industriële tijd. De industriële arbeidsorga-

De mensenrechten van 1789 passen nog in een pre-industriële tijd.

nisatie, de rechten van werknemers, de rechten van andere belanghebbenden in een bedrijf, en al die andere collectieve aspecten van een bedrijf, in onze tijd als rechten aanvaard, waren in 1789 nog niet gedefinieerd. Dat is in 1948 beter gedaan, met name door de formulering van de sociale grondrechten.

Onze tijd

Hoezeer onze tijd erin geslaagd moge zijn om de grondrechten af te bakenen, toch zijn ze onvoldoende het ethische draagvlak van de economische orde geworden. Onze maatschappijstructuur zou ik willen omschrijven als een door economie gedomineerde structuur, waar de overheid het management van de publieke, of beter uitgedrukt, nationale sector uitoefent, maar waar de steeds internationaler wordende particuliere sector van het bedrijfsleven zelfstandiger wordt. Weliswaar is de overheid nu economisch machtiger dan een overheid van twee eeuwen geleden. Economisch beleid van een overheid vermag meer, maar een overheid is ook tot meer verplicht: het garanderen van de sociaal-economische condities geformuleerd in de sociale grondrechten behoort mede tot het wezen van de overheidstaak. En dat beperkt het overheidshandelen. In tegenstelling tot de overheidssector is de particuliere sector niet gericht op het vervullen van genoemde sociaal-economische con-

dities. Sterker nog, indien een bijdrage van de particuliere sector hiervoor noodzakelijk is, wordt het wettelijk afgedwongen en niet vrijwillig gevraagd. Terwijl de Westeuropese, geïndustrialiseerde staten steeds meer de universele grondrechten als basis voor de rechtsorde aangenomen hebben, kan het bedrijfsleven opereren in een economische orde, die enigszins gebaseerd is op de beginselen van vrijheid en gelijkheid maar die de realisatie van de grondrechten overlaat aan de overheid.

Kunnen we van de Franse Revolutie leren, dat de realisatie van deze grondbeginselen alsmede van de rechten van de mens niet vanzelf gebeurt, maar dat een zingevende instelling actief hierop het openbare leven aanspreekt? Dat kan pas, als principieel ingezien wordt dat een maatschappijstructuur niet uit twee maar uit drie dimensies bestaat: de politieke orde, de economische orde en de zingevende orde. Bij dat laatste hoeft niet alleen aan kerken, maar kan ook aan wetenschap en kunst gedacht worden, dus het domein van het culturele, voorzover geïnteresseerd in de morele orde. Nu gaan er altijd wel giften en subsidies vanuit de bedrijven en de overheid in de richting van het culturele domein, maar daarmee wordt nog niet uitgedrukt of en wat voor een bijdrage van de culturele sector verwacht wordt. Wat betreft de sfeer van de kerkgenootschappen en tegen de achtergrond van het concordaat van 1801, mag gezegd worden dat voor Napoleon en zijn tijd een nuttige functie van de religie verwacht werd.

Het eigenaardige van een Westerse, geïndustrialiseerde samenleving is, dat de economische orde en de politieke orde elk een eigen dynamiek hebben die structureel niet verbonden zijn. De continuïteitsproblematiek van het internationale bedrijf en de prijszetting door globale markten lopen niet parallel met de sociale verplichtingsproblematiek en de fiscale beperktheden van een overheid. Mensenrechten als desiderata voor de inrichting

PAVILLON DU JARDIN NATIONAL ET DES DÉCORATIONS LE JOUR DE LA FÊTE CÉLÉBRÉE EN L'HONNEUR DE L'ÊTRE SUPRÊME. (Maison Descartes)
D'APRÈS UN DESSIN DE MONFLEURY.

Viering ter ere van het Opperwezen. (foto Maison Descartes)

van een samenleving en industrialisatie als het kenmerkende ontwikkelingspatroon kunnen historisch ontstaan zijn in hetzelfde tijdvak, maar ze zijn niet noodzakelijkerwijze gekoppeld. Zowel een pre-industriële samenleving als een geïn-dustrialiseerde samenleving kunnen dictatoriaal van opzet zijn, alhoewel in West Europa de beginselen van vrijheid en gelijkheid pas gerealiseerd werden naarmate de industrialisatie voortschreed. De eerbiediging van de mensenrechten in het stelsel dat we verzorgingsstaat noemen, is pas mogelijk geworden door de welvaart van de industrialisatie.⁵

Zingeving, godsdienst, ethiek

De Franse Revolutie heeft in de Verklaring van de Rechten van de Mens en van de Burger een nieuwe morele grondslag voor de staatkundige orde gegeven. Goeddeels is dat constitutioneel in heel West Europa ook nagevolgd. Men is thans doordrongen van mensenrechten als criterium voor een goed overheidsbeleid. Maar de economische orde heeft zich kunnen ontwikkelen zonder dat besef. De idealen en de beloften van de Franse Revolutie zijn eraan voorbijgegaan.

De Franse Revolutie heeft gezocht een onafhankelijke zingevende dimensie in de maatschappijstructuur te vestigen door te bepalen dat godsdienst en staat gescheiden dienden te worden. Dat betekent niet ongeïnteresseerdheid. Vanaf 1789 heeft men gezocht naar een wijze om de kerk als zingevende instelling voor de maatschappij te behouden. Door het conflict om de afwijzing van de Wet op de burgerlijke positie van de clerus, is de katholieke kerk steeds afwijzender komen te staan tegenover de Revolutie. Eerst het concordaat van 1801 heeft een nieuwe en onvermoede basis gelegd voor zo'n nuttige of zingevende rol.

Het inzicht in deze mogelijkheden van het concordaat is niet ineens tot stand gekomen. Tussen 1789 en 1801 en ook lang

daarna is de verhouding tussen de katholieke kerk en de Franse staat te vaak zo gespannen geweest, dat de nieuwe mogelijkheden voor de kerk in een industriële samenleving eerst op het einde van de negentiende eeuw ontdekt werden. Zij heeft zich lang blind gestaard op de scheiding van Kerk en Staat en heeft dat nauwelijks gezien als een creatieve voorwaarde voor een functie van zingeving. Daarnaast heeft het verzet van de katholieke kerk tegen de grondrechten van 1789 bij velen een beeld opgeroepen dat de kerk slechts op een theocratische en autoritaire en niet op een democratische en vrijwillige wijze zou kunnen bijdragen aan een maatschappelijk debat.

In de encycliek *Pacem in Terris* kwam de doorbraak, die overigens lang tevoren was ingezet. In 1963 werden de mensenrechten als een authentieke uitdrukking van de menselijke waardigheid aanvaard. De weldadigheid van de scheiding van Kerk en Staat is pas tijdens het Tweede Vaticaans Concilie, in 1965, door de katholieke kerk erkend.⁶

Door een voortdurend zoeken en uitdrukken wat nu menselijke waardigheid behelst, niet alleen in de politieke maar ook in de economische orde, en door de liturgische beleving ervan kunnen mensenrechten naar hun waarde geschat worden: helemaal werkelijkheid worden ze nooit tenzij in de volmaakte samenleving die we daarom hemel en hiernamaals noemen. Kerkelijke bespreking van sociaal-economische rechten en verlangens hoeft niet tot doffe berusting te voeren, zoals K. Marx dacht, maar mag wel tot nuchterheid en voorzichtigheid leiden. Pruden-

5. A.C.R. Dreesmann, 'Gelijkheid en Doelmatigheid: aspecten van een afruil,' in *Economisch-Statistische Berichten*, 25 februari 1987, nr. 3595. Ook in J. Berting e.a., *Maatschappelijke ongelijkheid: de overheid een zorg?*, Publicatie van het Nederlands Gesprekscentrum, (Utrecht: Veen, 1987) 12-21.

6. J. Punt, *Die Idee der Menschenrechte: Ihre geschichtliche Entwicklung und ihre Rezeption durch die moderne katholische Sozialverkündigung*, (Paderborn: F. Schöningh, 1987).

tieel omgaan met mensenrechten is iets dat in de Franse Revolutie nog niet voorhanden was en dat ook nu een zeldzaamheid blijft. En om dat aan te kweken is godsdienstige vorming nodig. Niet in de zin van kennisvermeerdering, maar wel in de zin van oefening en van levenshouding.

Zonder een kerk vervallen desiderata als mensenrechten tot een ideologie. Hebben mensen in een gesecculariseerde, industriële samenleving niet het einde van de ideologie bereikt?⁷ Ideologietjes zijn er wel als het op besturen of op consumeren aankomt, maar dat kan zijn omdat er geen zingeving om zich zelfs willen voorhanden is, geen kerk die godsdienst durft te zijn. De werkelijke dienst is zeldzaam geworden. Wat we doen, doen we omdat anderen er recht op hebben of anderszins er aanspraak op kunnen maken.

Met de beginselen van de Franse Revolutie moet dus nog economische ethiek geschreven gaan worden. Een ethiek die niet moet leiden tot theocratie. De seculari-

satie, begonnen in 1789, is als proces voltooid. Post-revolutionaire kerken dienen dat te aanvaarden, zodat de feitelijke zelfstandigheid van de politieke en economische orde het uitgangspunt behoort te zijn. De criteria voor een ethische reflectie op het gedrag van de deelnemers binnen die orde mogen afkomstig zijn van de liberale en sociale mensenrechten, aanvankelijk uitgesproken in 1789 en uitvoeriger geformuleerd in 1948. Ethiek die daar geen rekening mee wil houden, wordt een utopie. Ethiek die dat wel doet, geeft zin. En een kerk die een christelijke ethiek bij wijze van sociale leer ontwikkelt en voorleeft, is bij de tijd.

7. Daniel Bell, *The cultural contradictions of capitalism*, (London: Heinemann, 1979).

